

gösterdi. Nitekim *Lâ zararâ fi'l-evrâd* ve *Tenbihü'l-müstefid* adlı eserlerinde onu muhaliflerine karşı savundu.

Hac amacıyla çıktığı bu uzun seyahatten 1945'te Burkina Faso'ya döndü. Önce Bora'ya, ardından Bobo-Dioulasso'ya gitti. 1948'de tekrar Accra'ya geldikten sonra Lagos'a ve 1950'de Nima'ya geçti. Burada ve civar illerdeki camilerde tefsir dersleri verdi. 1954'te Accra'da mevlid törenlerini başlattı. 1958'de Bobo-Dioulasso'ya gitti, orada da ders vermeye devam etti ve 1960'ta aynı törenleri başlattı. Dârüsselâmî'de bir okul, Bamuko'da bir cami inşa ettirdi. el-Hâc Merhabâ'nın Nijer'e yaptığı ziyaretin ayrı bir önemi vardır. Burada Nijer tarihçilerinden meclis başkanı Bûbû Hâmâ ile (Boubou Hama) görüştü. Yazma halindeki eserlerini Niamey Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışladı, bu eserler halen kütüphanede kayıtlıdır. Hayatının geri kalan kısmını Bobo-Dioulasso ile Accra arasında seyahatlerle geçirdi. Hayatının bir döneminde müftülük vazifesini de üstlenen el-Hâc Merhabâ 3 Mayıs 1981 tarihinde vefat etti.

Eserleri. el-Hâc Merhabâ'nın yazma halindeki eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Ehliyye* (öğrenciler için Arapça zamirler konusunda yazılmış bir kitaptır); *Ecvibe* (otuz soru ve kısa cevaplarından oluşur); *Ecvibe fi'l-luğa* (öğrencisi Ebû Bekir Ramaka el-Bundukî'nin kökü beş harfli Arapça kelimelerle ilgili sorularına verdiği cevapları içerir); *Ecvibe manzûme* (müellifin müftü ve ictihad konularıyla ilgili sorulara şiir formunda verdiği cevaplardan meydana gelir); *Esâsü't-târîh*; *Esne'l-me'âlib li-'ulemâ'i'l-mekâtib* (müennes ya da hem müennes hem müzekker kelimeler sözlüğüdür); *el-Beyân li'l-hâş ve'l-âm fi aḥkâmi'l-'aḳiqa ve'l-cenâze ve'n-nikâh ve'z-zekât mimmâ şaḥḥa 'ani'l-ecillâ'i'l-a'lâm* (1963'te Wagadugu'da [Uagadugu] kaleme alınmıştır; eserin sonunda Merhabâ'nın hadisteki isnad sistemi ve diğer İslâmî ilim dallarıyla ilgili çalışmaları üzerine yapılmış bir incelemeyle müellifin öğrencilerine okutduğu kitaplarının bir listesi vardır); *Zâkiretü's-şâlihîn ve tarikatü'l-müttakîn* (1968'de oğlu Muhammed Münîr tarafından hazırlanmış olup Merhabâ'nın *el-Muḳaddimetü'l-kübrâ* adlı eserinden yapılan alıntılardan oluşmaktadır ve ağırlıklı olarak namazla ilgili meseleler hakkındadır); *Fethu'l-Hannâni'l-Mennân fi aḥbâri's-Sûdân* (büyük oranda Abdurrahman b.

Abdullah es-Sa'dî'nin *Târîhu's-Sûdân* ve Mahmûd Kâ'ti et-Tinbüktî'nin *Târîhu'l-Fettâş* gibi kaynaklardan derlenmiştir); *Fıḳhu Wagadugu fi mühimmâti'l-İslâm* (fıkıh alanında yazılmış dokuz mehtinden oluşan, *el-Mesâ'ilü'l-fıḳhiyye elletî yecibü'l-meşîr ileyhâ li-şîḥhati'l-eḥâdis bihâ* adlı serinin ilk kısmıdır); *el-Cedvelü'l-marziyye fi aḥkâmi'n-nûni's-sâki-ne ve't-tenvîn resmen ve telaffuẓan*; *el-Cevâhir ve'l-yevâḳit fi duḥûli'l-İslâmi'l-Mağrib ma'a't-tevkîl* (İslâm'ın Batı Afrika'daki yayılışıyla ilgili eserde el-Hâc Merhabâ'nın bu hususta oynadığı role özellikle değinilmiştir); *Kitâbü'l-Âşâr li-ḳaḫ'i ekâzibi'l-aḥbâr* (Bobo-Dioulasso'daki Müslümanlık tarihi hakkındadır); *Mevâḳ'u'l-ehdâḳ 'ale'l-ḥaḳâ'ik elletî hevâhu hâzihi'l-evrâḳ* (Batı Afrika'daki yönetimlerle ilgili olan kitabın başında yazarın otobiyografisi bulunmaktadır); *el-Muḳaddimetü'l-kübrâ (Zâkiretü's-şâlihîn ve tarikatü'l-müttakîn* de alıntı yapılan eserde bireysel sorumluluklarla ilgili fikhî uygulamalara yer verilmektedir); *Ḳaḫ'u elsineti'l-müteşeyyihîn ve'l-murâ'in ve ibṭâlü'l-ḥücec li'l-mülḥidin fi 'aḳâ'idihimi'l-fâside ve taḳrîrâtihimi'l-mâ'ile 'ani's-Selefi's-şâlih* (1965'te tamamlanan eserde tasavvuf ve özellikle Ticâniyye tarikatı savunulmaktadır); *et-Temyîz ve't-tafḍil beyne'l-vâfidîn ve'l-ḥüccâc* (eserde müellifin hac seyahati anlatılmaktadır); *Târîhu'l-Vaḫariyyîn ve ba'zi memâliki's-Sûdâni'l-Fransî ve ğayrihâ ve 'ulemâ'i'l-bilâd*; *Târîhu'l-İlm* (Gana tarihi hakkındadır); *Târîhu'l-İslâm fi Bobo* (Bobo'da İslâmiyet'in yayılış tarihiyle ilgili eserde el-Hâc Merhabâ'nın bu konudaki rolüne vurgu yapılmaktadır) (el-Hâc Merhabâ'nın bu eserleri ve diğer eserleri için bk. Wilks v.dğr., s. 553-562; *Mv.AU*, XII, 117-118).

BİBLİYOGRAFYA :

I. Wilks v.dğr., "Writers of the Greater Voltaic Region", *Arabic Literature of Africa IV: The Writings of Western Sudanic Africa* (ed. J. O. Hunwick), Leiden 2003, s. 553-562; J. O. Hunwick, "The Arabic Literature of Africa Project", *The Meanings of Timbuktu* (ed. Shamil Jeppie – Souleymane Bachir Diagne), Cape Town 2008, s. 315; Kebâ İmrân, "Sânûgû, Şeyḫ Muḫammed Merḫabâ", *Mv.AU*, XII, 117-118.

MAHMUT KELPETİN

HACCÎ, Muhammed

(bk. MUHAMMED HACCÎ).

HACERÎ

(الحجري)

Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn
Afûkây Ahmed b. Kâsım b. Ahmed
el-Hacerî el-Endelüsî
(ö. 1051/1641'den sonra)

Nâşrû'd-dîn 'ale'l-ḳavmi'l-kâfirîn
adlı eseriyile tanınan
Endülüslü mütercim.

977 (1570) yılı civarında Endülüs'te Hacerülâhmer köyünde doğdu. Bu köyün Gırnata (Granada) yakınlarında muhtemelen günümüzdeki Láchar (Hijar) veya Extramadura bölgesinde Hornachos'ta bulunduğu yönünde iki görüş vardır. Mayıs 1612'de Paris'ten İstanbul'daki Endülüslü muhacirlere gönderdiği mektupta ismini Ehmed ben Caçım Bejarano şeklinde yazan Hacerî aynı zamanda Afûkây adıyla da bilinir. Bu ismin Ebû'l-Kâsım karşılığı veya Berberce bir kelime ya da ailesinin meşhur ismi olabileceği ihtimalleri ileri sürülmüştür. Dedesi fakih olan Hacerî ailenin büyüklerinden Arapça ve İslâmî ilimler okudu. Bu arada muhtemelen Madrid'de Belensiyeli bir tabipten İspanyolca öğrendi. İspanyolca'yı iyi bilmesi, ismini değiştirip Bejarano adını alması, müslüman olduğunu gizleyip Hristiyanlığı benimsediğini göstermek zorunda kaldığı günlerde tercümanlık ruhsatı almasını sağladı. Gırnata Piskoposu D. Salpa Tierra ve Piskopos D. Pedro Castro başkanlığındaki tercüme heyetine girmeyi başardı. Ancak İspanyol yönetiminin Moriskolar'a karşı engizisyon uygulamasını şiddetlendirmesi, takip ve yakma olaylarının artması yüzünden kendini ve inancını kurtarmak için Endülüs'ten ayrılmaya karar verdi.

Hacerî bir süre İşbiliye (Sevilla), Gırnata ve Madrid'de yaşadı; 1590'ların sonunda Kâdis'in (Cádiz) Santa María Limanı'ndan bindiği buğday yüklü bir gemiyle Portekiz'in Kuzey Afrika'daki garnizonlarından Berice'ye (el-Cedîde) geçti. Buradan bir arkadaşıyla Sa'diler'in hâkimiyetindeki Azemmûr'a kaçtı. Şehrin yöneticisiyle birlikte Merakeş'e giderek Sa'dî Sultanı Ahmed el-Mansûr'un huzuruna çıktı (1007/1599). Sultan, dindarlığının yanı sıra İspanyol ve Portekiz dillerini bildiğinden kendisini divandaki tercüme kaleminde görevlendirdi. Hacerî, devlet mütercimliğini ve İspanyolca kâtiplik görevini Ahmed el-Mansûr'un ölümünün ardından Ebû'l-Meâli Zeydân en-Nâsir, Ebû Mervân Abdülmelik b. Zeydân en-Nâsir ve Velîd b. Zeydân en-Nâsir (1631-1636)

dönemlerinde de sürdürdü. Bu görevi esasında şehirdeki Endülüslülerle ilişkilerini güçlendirdi; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Ebû Abdullah Muhammed er-Recrâcî gibi dönemin önde gelen âlimlerini tanıma ve onlarla birlikte ilmî meclislere katılma imkânı buldu.

Hacerî, Sultan Zeydân en-Nâsır tarafından, 1609'da çıkarılan sürgün fermanından sonra kendilerini İspanya'dan Kuzey Afrika'ya götürecek dört Fransız gemisine binen Moriskolar'ın gemiciler tarafından gasbedilen mallarının iadesi meselesini görüşmek üzere Moriskolar'dan seçilen beş kişilik heyetin başında Fransa kralına gönderildi (1611). Uzun süren elçilik görevi esnasında Fransa'da Paris, Bordeaux, Le Havre, Hollanda'da Amsterdam, Leiden ve Lahey gibi şehirlerde kaldı (1611-1613). Leiden Üniversitesi Arap Dili Kürsüsünde görev yapan şarkiyatçılardan Thomas Erpenius ve Jacobus Golius ile tanıştı. Bu şehirlerde karşılaştığı bazı hıristiyan ve yahudi din adamlarıyla önemli tartışmalarda bulundu.

1044'te (1634) hacca gitmek için Merakeş'ten ayrılan Hacerî, hac dönüşünde Mısır'da ziyaret ettiği Mâlikî fakihî Ali b. Muhammed el-Üchûrî'nin isteğiyle, Avrupa'da hıristiyan ve yahudi din adamlarıyla yaptığı görüşme ve münazaraları içeren *Rihletü's-Şihâb ilâ likâ'i'l-aḥbâb* adını verdiği bir kitabın telifine başladı. Eserini 1637'de bitirdikten sonra Tunus'a gidip tercüme çalışmalarına devam etti. Hacerî hakkındaki son bilgiler Receb 1051 (Ekim 1641) tarihine aittir. Muhtemelen Moriskolar'ın yoğun olduğu Tunus'a yerleşip burada vefat etmiştir.

Hacerî'nin şarkiyatçılardan Etienne Hubert, Thomas Erpenius ve Jacobus Golius ile görüşmeleri hakkında aktarılan bilgiler, XVII. yüzyıl başlarında Avrupa'daki Arapça öğrenimine ve Avrupa'da yaygın biçimde kullanılan Arapça eserlerin yanı sıra dönemin oryantalistleri arasındaki İslâm algısına da ışık tutmaktadır. Hacerî, Paris'te bulunduğu sırada Etienne Hubert'e İbn Mâlik'in manzum *el-Miftâh fi ebniyeti'l-ef'âl*'ini okutmuştur. Fransa ve Hollanda seyahati esnasında tanıştığı kişilerle ilmî müzakereler yapmış, Jacobus Golius ile yıllarca mektuplaşmış, mektuplarında bazı ilmî konulardaki bilgi ve görüşlerini paylaşmıştır. Nitekim Thomas Erpenius, 1617'de neşredilen ve Avrupa'da iki yüzyıl boyunca Arapça öğretiminin klasiklerinden biri haline gelen *Grammatica Arabica* adlı eserini hazırlarken Hacerî'den

yararlandığını ve onun Arapça dil bilgisine dair sorularını cevaplayan ustası olduğunu belirtmiştir (Wiegers, *al-Qantara*, XXXI/2 [2010], s. 587-610). Hacerî ile Erpenius'un gün boyunca Arapça ve İspanyolca'nın nasıl iç içe girdiği hakkında konuştukları bildirilmektedir (Matar, *Europe Through Arab Eyes*, s. 75-76).

Eserleri. 1. Rihletü's-Şihâb ilâ likâ'i'l-aḥbâb. Sa'dî sultanının elçisi sıfatıyla Fransa ve Hollanda'ya yaptığı seyahatler hakkında kaleme aldığı bir eser olup günümüze ulaşmamıştır. XVII-XVIII. yüzyıl Mağrib tarihçilerinden Ayyâşî ve İfrenî eserlerinde Mevlây Zeydân dönemiyle ilgili kısımlarda bu kitaptan alıntılar yapılmıştır. **2. Nâsirü'd-din 'ale'l-ḳavmi'l-kâfirin.** *Rihletü's-Şihâb*'in muhtasarı olup müellifin bugüne kadar gelen tek eseridir. Mısır'da yazmaya başladığı eserini 1047'de (1637) Tunus'ta tamamlamış, telif amacının da Avrupalı hıristiyan ve yahudi din adamlarıyla yaptığı tartışmaları anlatmak olduğunu ifade etmiştir. Kendisi de bir Morisko olan Hacerî'nin eseri, Moriskolar'ın Kuzey Afrika'ya yerleşmelerinin ardından sosyal ve kültürel açılardan durumlarını gösteren birinci elden kaynaklardandır. On üç bölüm halinde düzenlenen eser, 1588'de Gırnata'da eski bir manastırda bulunan, I. yüzyıla ait olduğu söylenmekle birlikte hıristiyanların orijinalliğini kabul etmedikleri Arapça bir parşömen hakkında Gırnata başpiskoposu ile yaptığı görüşme ile başlamakta, ilk

üç bölümde müellifin Endülüs'ten ayrılışı, Merakeş'e gelişi ve buradan elçi olarak Fransa'ya gidişi anlatılmaktadır. Eserin 4-11. bölümleri, müellifin Fransa ve Hollanda'daki gözlemlerine, yahudi ve hıristiyan din adamlarıyla yaptığı tartışmalara ayrılmıştır. Bu bölümler kitabın en dikkat çekici kısmını teşkil etmektedir. Eser, XVII. yüzyılda bu ülkelerdeki İslâm algısının yanı sıra hıristiyan din adamlarının çok eşlilik, domuz eti, oruç vb. konularda İslâm'a yönelttikleri eleştiriler hakkında önemli bir kaynaktır. Hacerî, onların eleştiri ve sorularına verdiği cevapların ardından bu defa kendisi muhataplarına inanç ve uygulamalarına dair sorular sormuş, verdikleri cevapları da eleştirmiştir. Eserinde, yahudi ve hıristiyan âlimlerinin cevaplarındaki mantık hatalarına dikkat çektiği eleştirileri ve onların bu eleştiriler karşısında yaşadıkları şaşkınlığı canlı bir şekilde tasvir etmektedir. Öte yandan eser, XVII. yüzyıl başlarında özellikle Kuzey Afrika ile Fransa ve Hollanda'nın siyasal ilişkilerine dair bazı ayrıntılar da sunmaktadır. Kitabın on ikinci bölümü, müellifin Mısır ve Fas'ta karşılaştığı iki rahiple görüşme ve yazışmalarına, son bölüm ise (s. 172-206) kendisinin hayat hikâyesine ayrılmıştır.

Hacerî'nin hıristiyanlarla arasında geçen dinî tartışmalardaki ifadelerinde, kendisiyle aynı dönemde Lübnan'dan İtalya'ya gitmiş olan Fahreddin el-Hâlidî'nin Avrupa hayranlığının aksine İslâm'ın Hıristiyanlık'tan üstün olduğu inancına sahip bulunduğu görülmektedir (Matar, *Europe Through Arab Eyes*, s. 91). Hacerî, 1492'de Gırnata'nın düşmesinden 1609'da III. Felipe tarafından bütün Moriskolar'ın İber yarımadasından sürgün edilmesine dair fermana kadar geçen sürede, Endülüs müslümanlarının mâruz kaldıkları dinî ve kültürel asimilasyon siyasetine rağmen inançlarını koruduklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Hacerî'nin eserinde kullandığı dil, bilhassa XVI. yüzyılda Endülüs'ten ayrılarak Kuzey Afrika'ya yerleşen Moriskolar'ın günlük konuşma diline dair özellikler göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. İlk neşrini Muhammed Rezzûk'un gerçekleştirdiği eser (Dârülbeyzâ 1987) daha sonra P. S. van Koningsveld, Q. al-Samarrai, G. A. Wiegers tarafından İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Madrid 1997).

Hacerî ayrıca, aralarında Kâdî İyâz'ın *eş-Sifâ*'sının da bulunduğu bazı eserleri Arapça'dan İspanyolca'ya tercüme etmiştir. Tunus'ta karşılaştığı İspanyol toplumunda Reis İbrâhim er-Rebâş adıyla

Hacerî'nin *Nâsirü'd-din 'ale'l-ḳavmi'l-kâfirin* adlı eserinin unvan sayfası (Ezher Üniversitesi Ktp., nr. 307014)

tanınan Ahmed b. Gânim el-Endelüsî'nin ricası üzerine onun İspanyolca eserini *el-‘İz ve l-menâfi‘ li'l-mücâhidîn fi sebîlillâh bi-âlâtî'l-hurûb ve l-medâfi‘* adıyla Arapça'ya çevirmiş, Salamanca'lı bir yahudi olan Abraham Zacuto'nun (İbrâhim Zekût, ö. 1472) astronomiye dair *Almanach perpetuum* adlı İspanyolca risâlesini de *er-Risâletü'z-Zekûtîyye* ismiyle yine Arapça'ya tercüme etmiştir. Hacerî, kendisinden harita yapımıyla ilgili Latince bir eseri tercüme etmesini isteyen Sa'dî sultanına Latince bilmediğini söylediğini ve eserin tercümesini esirler arasında bulunan bir rahiple birlikte yaptıklarını kaydetmektedir (*Nâşîrû'd-dîn 'ale'l-kavmi'l-kâfirîn*, s. 233).

BİBLİYOGRAFYA :

Hacerî, *Nâşîrû'd-dîn 'ale'l-kavmi'l-kâfirîn* (nşr. ve trc. P. S. van Koningsveld v.dğr.), Madrid 1997; M. de Epalza – R. Petit, *Etudes sur les moriscos andalous en Tunisie*, Madrid 1973, s. 248-263; H. R. Singer, "Morisken als Übersetzer", *Sprache, Literatur, Kultur Romanistische Beiträge* (ed. D. Briesemeister), Frankfurt 1974, s. 37-49; G. Wieggers, *A Learned Muslim Acquaintance of Erpenius and Golius: Ahmad b. Qâsim al-Andalusî and Arabic Studies in Netherlands*, Leiden 1988; a.m.f., "A Life between Europe and the Maghrib", *The Middle East and Europe: Encounters and Exchanges* (ed. G. J. van Gelder – Ed de Moor), Amsterdam 1992, s. 87-115; a.m.f., "Learned Moriscos and Arabic Studies in the Netherlands, 1609-1624", *Romania Arabica* (ed. J. Lüdtkke – R. Kontzi), Tübingen 1996, s. 405-416; a.m.f., "Moriscos and Arabic Studies in Europe", *al-Qantara*, XXXI/2, Madrid 2010, s. 587-610; Muhammed Rezzûk, *el-Endelüsiyyûn ve hicrâtühüm ile'l-Mağrib hilâle'l-karneyn 16-17*, Dârülbeyzâ 1991, s. 10, 247, 269, 280-285; Nabil Matar, *Europe Through Arab Eyes 1578-1727*, New York 2009, s. 3, 75-76, 80-86, 91; a.m.f., "Confronting Decline in Early Modern Arabic Thought", *Journal of Early Modern History*, IX/1-2, Leiden 2005, s. 51-78; Muhammed el-Fâsî, "er-Rahhâletü'l-Megâribe ve âşârühüm", *Da'vetü'l-hak*, II/3, Rabat 1378/1958, s. 19-23; L. P. Bernabé Pons, "The Morisco Who was Muley Zaidan's Spanish Interpreter. Ahmad bnu Qasim ibn al-fâqih Qasim ibn al-shaikh al-Hajari al-Andalusî, alias Ehmed ben Caçim Bejarano de Ehmed hijo de alfaquí Caçim hijo del saih al-Hhachari Andaluz", *Miscelânea de estudios árabes y Hebraicos*, VIII/1, Granada 1959, s. 67-97; Muhammed el-Menûnî, "Zâhira ta'rîbiyye fi'l-Mağribî's-Sa'dî", *Da'vetü'l-hak*, X/3 (1386/1967), s. 74-91; L. F. Bernabé Pons, "Una nota sobre Ahmad ibn Qâsim al-Hayari Bejarano", *Sharq al-Andalus*, sy. 13, Alicante 1996, s. 123-128; A. Vrolijk, "The Prince of Arabists and His Many Errors: Thomas Erpenius's Image of Joseph Scaliger and the Edition of the 'Proberbia Arabica' (1614)", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, LXX, London 2010, s. 297-325; Lütfullah Kârî – Nâsîrüddin Saïdûnî "Afûkây, Aḥmed b. el-Kâsim el-Haçerî el-Endelüsî", *Mv.AU*, II, 218-225.

HACI KÂDİR-i KÛYÎ (حاجی قادر کوی)

(1816-1897 [?])

Kürt milliyetçiliğinin öncülerinden,
şair.

Kuzey Irak'ta Erbil vilâyetinin Köysancak kazasına bağlı Gora Karec köyünde doğdu. Doğum tarihini M. Emîn Zekî (*Meşâhîr*, II, 110) ve ona dayandığı anlaşılan Emîr Hasanpûr, Mehmet Uzun ve Suveyrekî gibi araştırmacılar 1232 (1817), Bâbâ Merdûh 1237 (1822) olarak kaydeder. Reşîd Findî, Kûyî'nin akrabası olan Mele Abdurrahman b. Ahmed'in 1908 yılında kaleme aldığı birkaç varaklık yazmada verdiği 1231 (1816) yılını tercih eder (*el-Fikrû'l-kavmi*, s. 61-62). Kûyî hakkında bir kitap yazan ve bu yazmaya da yer veren Mes'ûd Muhammed herhangi bir kaynak zikretmeden 1824 yılını esas alır (*a.g.e.*, s. 62). Qanatê Kurdo, İzzeddin Mustafa Resûl, Rohat Alakom, Sabah Abdullah Gâlib ise 1815 yılında doğduğunu söyler. Hacı adı ve mahlası, Kûyî'nin hacca gitmiş olmasıyla değil bölgede zilhicce ayında doğanlara uğur ve bereket amacıyla genelde Hacı adı verilmesiyle ilgilidir. Kerkük'ün gününde yaşayan Zenkene aşiretinden olup babası Mele Ahmed'dir. Kûyî küçük yaşta babasını kaybedince annesi Fâtıma oğlunu alarak Köysancak'a göç etti, Kûyî buradaki bazı mescidlerde ve mektepte ilk dinî bilgilerini aldı. Bir süre sonra annesi de vefat edince akrabasından Mele Ömer Günbedî'nin himayesinde yetişti. Ardından Hoşnav, Erbil, Kerkük, Süleymaniye ve Şîno gibi çevre şehirlerdeki medreselerde tahsiline devam etti. Arkadaşı Abdullah Celîzâde Kûyî ile birlikte Revândiz'de meşhur âlim Mele Muhammed b. Âdem el-Bâlek'î'den ders okudu. Arkadaşı Köysancak'a dönerken kendisi İnan Kürdistanı'na gitti; Serdeşt ve Sâvucbulâğ (Sâblâğ: bugünkü Mehâbâd) medreselerinde öğrenimini sürdürdü. 1854-1862 yıllarında bu çevrede yaşadı ve bölgeyi dolaştı. İnan'da hâkim olan Kaçarlar yönetiminin Kürt topluma karşı sert tavrını yakından gördü, şiirlerinde onlara şiddetle hücum etti (Sabah Abdullah Ghalib, s. 123). Köysancak'a döndüğünde tahsil için buraya gelen şair Keyfî-yi Civânîrûdî ile yakın dostluk kurdu. Ancak Civânîrûdî bazı ağalara muhalefeti yüzünden Erbil'e kaçmak zorunda kaldı. Şeyh Nebî Mâvîlî ile uyuşmayan görüşleri ve şiirlerinde onu ağır biçimde hicvetmesi sebebiyle Kûyî de şeyhin çevresinden gelen baskılar neticesinde 1864 yılı dolayında

Erbil'e vardı. Bu iki arkadaş daha sonra Revândiz'e, ardından İstanbul'a gitti (1866). Keyfî-yi Civânîrûdî hukuk okumaya başlarken Kûyî son Botan beyi Bedirhan Paşa'nın ailesine misafir oldu ve çocuklarına özel öğretmenlik yaptı. Hiç evlenmeyen Kûyî İstanbul'da vefat etti.

Bedirhan Paşa'nın, oğlu Emîn Ali Bedirhan'dan torunu olan Celâdet Ali Bedirhan, Kûyî'nin 1312'de (1894-95) vefat ettiğini ve hatırladığı kadarıyla Karacaahmet Mezarlığı'nda defnedildiğini, onu görmüş olmakla birlikte o sırada daha yeni ayakta durabilen bir çocuk olduğundan kendisini tanımış sayılmayacağını kaydeder (*Harwar*, IX/33 [1941], s. 817; Reşîd Findî, s. 116). Celâdet Ali Bedirhan'ın doğum tarihi genellikle 1897 olarak gösterilmekle birlikte Mehmet Uzun bazı bilgi ve belgelerden hareketle onun 1893'te doğduğunu ileri sürer (*Berhem*, sy. 4 [1989], s. 11). Bu görüş Celâdet Ali Bedirhan'ın Kûyî'nin ölümüyle ilgili verdiği tarihe ve kendisinin o sırada henüz yeni ayakta durabildiğine dair tesbite uygun düşmekle birlikte bu yaşta onu nasıl hatırladığı şüpheli kalmaktadır. Bir çocuğun gördüğü kişiyi hatırlayabilmesi ancak birkaç yaşında olması durumunda mümkün olabilir ki Kûyî'nin vefatıyla ilgili olarak M. Emîn Zekî'nin verdiği 1312 rûmî / 1314 hicrî tarih (1896-97) (*Meşâhîr*, II, 110) bu ihtimale daha uygun görünmektedir. 1898'de Kahire'de çıkmaya başlayan *Kürdistan* gazetesinin üçüncü sayısında yer alan Kûyî'nin bir yıl önce öldüğüne dair kayıt da bunu teyit eder (Alakom, s. 88, dipnot 36). Kûyî'nin vefat yılı olarak Qanatê Kurdo 1892, İzzeddin Mustafa Resûl 1893, Emîr Hasanpûr, Mehmet Uzun ve Sabah Abdullah Gâlib 1897 tarihini verir.

Kûyî hakkında Kürt milliyetçiliğinin fikir babalarından biri (Jwaideh, s. 24; Sabah Abdullah Ghalib, s. 120), XX. yüzyılın başlarında İstanbul'da gelişen Kürt milliyetçiliğinin ilk fikir babası ve sembolü (Alakom, s. 88) gibi değerlendirmeler yapılmış, Celâdet Ali Bedirhan ve muhtemelen onu izleyen başkaları Kûyî'yi "ikinci Hânî" (*Harwar*, IX/33 [1941], s. 817; Reşîd Findî, s. 160, 164; Uzun, *Kürt Edebiyatına Giriş*, s. 24), Martin van Bruinessen, Hânî'nin *Mem û Zîn*'indeki milliyetçi mesajını farkeden ilk kişi (*Çira*, I/4 [1995], s. 7; Sabah Abdullah Ghalib, s. 119) olarak nitelendirilmiştir. M. Emîn Zekî de fikirleri ve etkili hamâsi üslûbuyla Kûyî'yi Nâmîk Kemal'e benzetir (*Hulûşa*, s. 360).

Kûyî'nin milliyetçi düşüncelerinin oluşmasında yetiştiği dönemde ve çevrede